
ԱՊՈԼՈՂՈՐՈՍԻ ՄԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽՈՐԻԿՅԱՆ

Մ. թ. ա. II դարի հեղինակ Ապոլոդորոսի՝ Ստրաբոնի միջոցով մեզ հասած մի տեղեկությունը հիմք է տվել ուսումնասիրողներին կատարելու որոշ եզրակացություններ, որոնք հանգեցրել են պատմաաշխարհագրական արհեստական վերածնունդների: Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մեջ գրված է. «Օրինակ, արևմտյան իբերները գաղթել են Պոնտոսից և Կողքիսից այն կողմ գտնվող երկրները (երկրներ, որոնք, ըստ Ապոլոդորոսի, Հայաստանից բաժանված են Արաքսով, բայց ավելի ճիշտ՝ Կյուրոս գետով և Մոսքիկյան լեռներով)...»¹: Ստրաբոնի I գրքում պահպանված այս տեղեկությունը որոշ ուսումնասիրողների կողմից անհարկի համատեղվել է «Աշխարհագրության» բոլորովին այլ ենթատեքստ ունեցող հատվածի բովանդակության հետ և ստացվել է հետևյալ իրողությունը: Ստրաբոնն իր աշխատության XI գրքում գրում է. «...իբերներից (գրավեցին) Պարիադրեսի ստորոտի գավառները, Խորձենեն, Գոգարենեն, որ ընկած է Կուր գետի մյուս կողմում»²: Ստացվել է այնպես, որ Ապոլոդորոսի հիշատակած Արաքսը նույնացվել է հայկական Երասխին, կամայականորեն համադրվել Ստրաբոնի այս տեղեկության հետ, և Իբերիայի սահմանները հասցվել են մինչև Արաքս-Երասխ գետը: Այսպես, Գ. Մելիքիշվիլին համաձայնվում է Ն. Ադոնցի հետ³, որ Պարիադրեսը նույնանում է Պարխարյան լեռներին, որոնք ձգվում են Սատաղից ու Բաբերդից հյուսիս և ծովափին գուգահեռ տարածվում Շաբին-Կարահիսարից մինչև Ճորոխի գետաբերան⁴: Գ. Մելիքիշվիլին մեջբերում է նաև Ն. Ադոնցի այն կարծիքը, որ Պարիադրեսի լեռնալանջերի տակ պետք է նկատի ունենալ նաև Տայքը և Սպերը⁵: Կ. Թումանյանը և Ռ. Հյուսընը կարծում են, որ Պարիադրեսի ստորոտի երկիրը Տայքն է, իսկ Խորձենե-Խորձեանը գտնվել է Տայքից հյուսիս⁶: Ս. Ջանաշիան «Պարիադրեսի լեռնալանջերի» և Խորձենեի սահմանները հասցնում էր էլ ավելի հարավ՝ վերջինս մեջ ընդգրկելով, օրինակ, Գյումուշխանեի և Բաբերդի շրջանները⁷: Գ. Մելիքիշվիլին տեղագրական այս կարծիքները ավելի «հստակեցնելու» համար բերում է մ. թ. ա. II դարի հեղինակ

---

¹ Страбон. География в 17 книгах (перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского) (այսուհետև՝ Տրաբոն). Л., 1964, I, 3, 21.

² The Geography of Strabo. (with an English translation by H. L. Jones). In Eight Volumes. London, 1969, XI, 14, 5.

³ Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, с. 291.

⁴ Ն. Ադոնց. Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 76:

⁵ Г. А. Меликишвили. Նշվ. աշխ., էջ 291: Ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 439:

⁶ С. Тоуманов. Studies in Christian Caucasian History. Georgetown, 1963, p. 452; R. H. Hewsen. Introduction to Armenian Historical Geography III: The Boundaries of Orontid Armenia. – Revue des Études Arméniennes, t. XVIII, Paris, 1984, p. 353.

⁷ С. Н. Джанашиа. Труды. Т. II, Тбилиси, 1952, с. 98 и др. (на груз. яз.).

Ապոլոդորոսի տեղեկությունը և ենթադրում, որ Արաքսի տակ, հավանաբար, պետք է հասկանալ գետի վերին հոսանքը, չբացատրելով միննույն ժամանակ նաև միջին հոսանքը, երբ արևելավրացական կազմավորումների քաղաքական իշխանությունը (այսինքն՝ ոչ էթնիկական սահմանները) ձգվում էր այդքան հարավ⁸: Միաժամանակ, ուսումնասիրողը ճիշտ է համարում Ս. Ջանաշիայի նկատառումը (Ստրաբոնը ուղղում է Ապոլոդորոսին), որ Ապոլոդորոսի տեղեկությունը վերաբերում է ավելի վաղ, իսկ Ստրաբոնինը՝ ավելի ուշ ժամանակներին⁹:

Արտառոց է հատկապես Դ. Մուսխելիշվիլու հիմնադրուկ կարծիքը, թե Ապոլոդորոսի տեղեկությունը վերաբերում է մ. թ. ա. II դարի կեսին, երբ Գուգարքը կրկին անցնում է Իբերիայի թագավորությանը, սակայն Ստրաբոնի ժամանակ Գուգարքը Հայաստանի գավառներից էր¹⁰: Գ. Տիրացյանը, նկատի ունենալով, որ մ. թ. ա. III դարում վրացական պետության հզորացման դարաշրջանում վրացիներին էին անցել Պարիադրեսի լեռնալանջերը (այսինքն՝ Սպերը և Տայքը), Խորձեան գավառը և Գուգարքը, ըստ էության, համակարծիք է Գ. Մելիքիշվիլուն, որ Ապոլոդորոսը նկատի ունի այս իրավիճակը, երբ ասում է, որ վրացիներին հայերից բաժանում է Արաքսը, որն իր վերին հոսանքում կարող էր ժամանակավոր սահման կազմել երկու պետությունների միջև¹¹:

Ապոլոդորոսի տեղեկությունը քննելիս անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ Ստրաբոնը ճիշտ չի համարում նրա տեղեկության ճշմարտացիությունը և, անշուշտ, սխալ է Ապոլոդորոսի ու Ստրաբոնի արդեն մեջբերված հաղորդումները դնել միննույն հա թթության մեջ և կատարել հեռուն գնացող եզրակացություններ: Ճիշտ է, Ստրաբոնն, ընդգծելով, որ Մեծ Հայքի, Կողքիսի ու Իբերիայի սահմանը Մոսքիկյան լեռներն են և Կուր գետը (նկատի ունի իր ապրած ժամանակաշրջանը), այդուհանդերձ, եթե Ապոլոդորոսի տեղեկությունը համապատասխաներ պատմական իրականությանն ավելի վաղ ժամանակների առումով, ապա ամասիացի աշխարհագրագետը, կարծում ենք, կշեշտեր այդ հանգամանքը, սակայն, ինչպես երևում է, նա ընդհանրապես կասկածի տակ է առնում Ապոլոդորոսի տեղեկության հավաստիությունը: Խնդիրն այն է, որ Ստրաբոնը Ապոլոդորոսի Արաքսը նույնացրել է հայկական Երասիս-Արաքսին, և ըստ այդմ էլ, Ապոլոդորոսի տեղեկությունը համարել է սխալ: Բայց այսքանը բավարար չէ Ապոլոդորոսին սխալ տեղեկատվության մեջ մեղադրելու համար և ինչպես կտեսնենք քննության ընթացքում՝ ոչ Ապոլոդորոսի, ոչ էլ Ստրաբոնի տեղե-

⁸ Г. А. М е л и к и ш в и л и. *Նշվ. աշխ., էջ 291: Ст'у նаш Очерки истории Грузии. Т. I. Грузия с древнейших времен до IV в. н. э. Тбилиси, 1989, с. 262-263.*

⁹ С. Н. Д ж а н а ш и а. *Նշվ. աշխ., էջ 254: Г. А. М е л и к и ш в и л и. Նշվ. աշխ., էջ 137:*

¹⁰ Д. Л. М у с х е л и ш в и л и. Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена). Тбилиси, 1982, с. 10.

¹¹ Գ. Ա. Տիրացյան. *Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դ. վերջ – մ. թ. ա. III դ. վերջ). – ՊԲՀ, 1981, -2, էջ 83: Նշենք նաև, որ Ապոլոդորոսի տեղեկությունն առանց քննելու համարվել է սխալ (տե՛ս А. И. Б о л т у н о в а. Описание Иберии в «Географии» Страбона. – Вестник древней истории (այսուհետև ВДИ), 1947, № 4, с. 148:*

կությունները չեն հակասում մեկմեկու և խնդիրը պետք է քննել բոլորովին այլ լույսի ներքո:

Անշուշտ, եթե Ապոլոդորոսի Արաքսը պատմագիտական գրականության մեջ նույնացվել է հայկական Երասխին, ապա Ստրաբոնի աշխատության XI, 14, 5 հատվածում հիշատակվող երկրներն էլ արհեստականորեն պետք է հասցվեին մինչև Արաքսի վերին ու միջին հոսանքները: Արդեն նշել ենք, որ լիովին հիմնադրվել է Ապոլոդորոսի և Ստրաբոնի վերոհիշյալ տեղեկությունները դիտարկել միննույն հարթության մեջ, ուստի, էլնելով անհրաժեշտությունից, նախ քննենք Ստրաբոնի տեղեկությունը (XI, 14, 5):

Բերված տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ Պարիադրեսի լեռնալանջերը և Խորձենեն գտնվել են Կուր գետից դեպի արևմուտք, իսկ Գոգարենեն՝ դեպի արևելք: Աշխարհագրական այսպիսի մոտեցման դեպքում Պարիադրեսը, կարծես թե, նույնանում է Պոնտական լեռնաշղթայի արևելյան մասի՝ Պարխարյան լեռների հետ, սակայն Ստրաբոնի մոտ Պարիադրեսի մասին եղած մյուս տեղեկությունները չեն հաստատում այդ նույնացումը:

Ստրաբոնի մոտ Պարիադրեսը, ինչպես և Մոսքիկյան լեռները, Տավրոսի ճյուղերից են¹²: Մեկ այլ տեղեկության մեջ Ստրաբոնը նշում է, որ Կովկասի հարավային ճյուղերը միանում են Հայկական (իսկ՝ Թռեղքի լեռներ) և Մոսքիկյան լեռներին, ինչպես նաև Սկյուդիսեսին ու Պարիադրեսին¹³: Այստեղ կարևոր է նշված լեռների ըստ հերթականության հիշատակվելը՝ Հայկական (Թռեղքի լեռներ), Մոսքիկյան (վերջինս նաև անվանվել է Հայկական, տե՛ս ստորև), Սկյուդիսես, Պարիադրես: Ստրաբոնն իր հաղորդումներից մեկում նշում է, որ Սկյուդիսեսը միանում է Մոսքիկյան լեռներին, որոնք գտնվում են Կողքիսի վերևում, իսկ Պարիադրեսը ձգվում է Միդենեի շրջանից և Թեմիսկյուրեից մինչև Փոքր Հայք՝ կազմելով Պոնտոսի արևելյան կողմը¹⁴: Թեմիսկյուրեի դաշտը գտնվել է Թերմոդոնտ և Իռիս գետերի միջև, իսկ դրանից արևելք՝ Միդենեն (Պոլեմոնիոն), որն էլ իր հերթին հասել է մինչև Փառնակիա¹⁵: Եթե Փոքր Հայքի մեջ ներառենք նաև Տրապիզոնը և Փառնակիան, ինչպես նշում է Ստրաբոնը¹⁶, ապա Պարիադրեսի սահմանը կհասնի մինչև տվյալ շրջանը: Ինչպես պարզվում է Ստրաբոնի մի տեղեկությունից, Պարիադրեսը ծայր արևմուտքում ձգվել է մինչև Փանարեա՝ Գայլ և Իռիս գետերի ստորին հոսանքի շրջանում, արևելքից եզերելով Պոնտոսի այս բերրի դաշտը¹⁷: Ինչպես տեղեկացնում է Ստրաբոնը, Միհրդատը կառուցում է 75 ամրոց, որոնցում և պահպանում է իր գանձերի մեծագույն մասը: Այդ ամրոցներից ամենահայտնիներն

¹² С т р а б о н, XI, XII, 4.

¹³ Նույն տեղում, XI, II, 15:

¹⁴ Նույն տեղում, XII, III, 18:

¹⁵ Նույն տեղում, XII, III, 15, 16: Տե՛ս նաև Հ. Խորիկյան. Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները մ. թ. ա. VI–IV դարերում. – ՊԲՀ, 2005, № 3, էջ 176:

¹⁶ «Իրենց (Փոքր Հայքի թագավորներին – Խ. Հ.) հնազանդ էին Խաղտիք և Տիբարենները, այնպես, որ իրենց իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն և Փառնակիա» (տե՛ս Ստրաբոն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 75):

¹⁷ С т р а б о н, XII, III, 30.

էին Հյուդարան, Բասգոյդարիզան, Սյունորիան, որոնք, ինչպես երևում է հեղինակի հետագա շարադրանքից, գտնվել են Պարիադրեսի լեռնաշղթայի տարբեր հատվածներում¹⁸: Ելնելով այս հաղորդումից՝ կարելի է եզրակացնել, որ Պարիադրեսը համապատասխանում է նաև ներկայիս Գյումուշխանեի լեռներին, քանի որ Սյունորիան գտնվել է Փոսադուն լեռնանցքի մերձակայքում ու պահպանվել է Սինոռ անվամբ¹⁹: Բերված տեղեկություններից հստակ երևում է, որ Ստրաբոնի Պարիադրեսը համապատասխանում է Արևելապոնտական լեռնաշղթայի արևմտյան կեսին՝ Իռիս գետից մինչև ներկայիս Տրապիզոնի ու Գյումուշխանեի լեռները: Հետևաբար, այս նույնացումից հետո Արտաշեսի՝ իբերներից գրաված հողերը՝ Պարիադրեսի լեռնալանջերը, փնտրել աշխարհագրական այս տարածքում բացարձակապես անստություն կլինի: Այսպիսով, Պարիադրեսի տեղադրությունը Ստրաբոնի մոտ որոշակի է և, ելնելով վերոհիշյալ քննությունից, կարելի է պնդել, որ Պարիադրեսի նույնացումը Պարիսարյան լեռների հետ սխալ է ու չի համապատասխանում իրականությանը:

Ստրաբոնի համապատասխան տեղեկություններից երևում է, որ Պարիսարյան լեռները նրա մոտ հանդես են գալիս Սկյուդիսես անվամբ: Վերևում արդեն բերված մի տեղեկության մեջ տեսանք, որ Հայկական, Մոսքիկյան լեռներին հաջորդել են Սկյուդիսեսը, ապա Պարիադրեսը: Մեկ այլ հաղորդման մեջ նույնպես Սկյուդիսեսը միանում է Մոսքիկյան լեռներին²⁰: Ստրաբոնի հաջորդ տեղեկության մեջ կա հետաքրքրություն այն առումով, որ, ըստ աշխարհագրագետի, Հայաստանը հյուսիսում սահմանակցում է Մոսքիկյան և Գոլխական լեռներին մինչև, այսպես կոչված, տիբարանները. ընդ որում, արևմուտքում հիշատակվում է նախ Պարիադրեսը, ապա Սկյուդիսեսը²¹: Այս տեղեկությունից այնքան էլ պարզ չէ, թե հեղինակը Գոլխական լեռները տարածո՞ւմ է մինչև ներկայիս Գիրեսունի լեռները, թե ոչ, քանի որ Ստրաբոնը տիբարաններին, խալդայներին, ճաներին և Փոքր Հայքը տեղադրում է Տրապեզունտի ու Փառնակիայի (նախկին Կեռասունտ) միջև²²: Եթե այո, ապա Պարիադրեսի մի խոշոր մասը նրա մոտ կոչվում է նաև «Գոլխական լեռներ» անունով: Սակայն Ստրաբոնը Կողքիսը տեղադրում է Տրապեզունտից արևելք²³, հետևաբար, «Գոլխական լեռներ» անունը չէր կարող հեղինակի կողմից տարածվել Պարիադրեսի վրա: Ինչպես երևում է բերված տեղեկությունների համեմատությունից, կարելի է Գոլխական լեռները նույնացնել Սկյուդիսեսի հետ, ընդ որում ենթադրում ենք, որ Արևելապոնտական լեռների մի հատվածը, ներկայիս Լազիստանի լեռները հյուսիսից կոչվել են Գոլխական, իսկ հարավից՝ Սկյուդիսես անուններով: Եվ, եթե առաջին անունը կապված է կոլխերի հետ, ապա երկրորդը՝ սկյութների

¹⁸ Նույն տեղում, XII, III, 28:

¹⁹ Բ. Հ. Հ ա թ ու թ յ ու ն յ ա ն. Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 81:

²⁰ С т р а б о н, XII, III, 18.

²¹ Նույն տեղում, XI, XIV, 1:

²² Նույն տեղում, XII, III, 18:

²³ Նույն տեղում, VII, IV, 3, XI, II, 14, XII, III, 17:

րի հետ²⁴, չնայած նկատենք, որ կոլիտերը նույնպես սկյութներ են: Մեկ այլ հաղորդման մեջ էլ Ստրաբոնը հենիոիսներից հետո տեղադրում է Կողքիսը, որը փոխված է Կովկասյան և Մոսքիկյան լեռների լանջերին²⁵: Քանի որ մյուս տեղեկություններում Կողքիսը տեղադրված է Տրապեզունտից արևելք, ապա Կովկասյան լեռները համարժեք են և՛ բուն Կովկասյան մեծ լեռնաշղթային, և՛ Սկյուդիսեսին, որն այս դեպքում համարվել է Կովկասի ճյուղերից մեկը, չնայած մեկ այլ հաղորդման մեջ Սկյուդիսեսը Տավրոսի ճյուղերից է²⁶:

Պարիատրեսի տեղադրությունը, անկասկած, անհավանական է դարձնում այն հանգամանքը, թե, իբր, իբերները կարողացել էին հարավ-արևմտյան ուղղությամբ այդքան ծավալվել, ընդ որում, Պարիատրեսի շրջանից՝ կտրված լինելով Սկյուդիսեսով: Պարիատրեսի և Սկյուդիսեսի տեղադրությունը պարզելուց հետո այլ բացատրություն է ստանում նաև Ստրաբոնի այն տեղեկությունը, թե Արտաշես Ա-ն խայտուբներից և մոսիսոյկներից գրավում (իմա՝ վերամիավորում) է Կարենիտիսը և Դերքսենեն, որը սահմանակից է Փոքր Հայքին կամ էլ նրա մասն է կազմում²⁷: Պատմագիտական գրականության մեջ իրավացիորեն նշվել է, որ եթե խոսքը վերաբերում է «Անաբասիս»-ում հիշատակվող արևմտյան խայտուբներին և մոսիսոյկներին, ապա սրանք ոչ մի կերպ չէին կարող գրավել Կարենիտիս-Կարինը և Դերքսենեն-Դերջանը²⁸: Մեր կարծիքով, ելնելով այն հանգամանքից, որ հենց Ստրաբոնն է նույնացնում խայտուբներին խալդայների հետ²⁹ (իմա՝ սկյութներ), ապա Արտաշես Ա-ն նշված հայկական երկրամասերը հետ էր նվաճել խալդայներից, որոնք հին ժամանակներից սկսած հաստատվել էին Ճորոխի վերին ու միջին հոսանքների արևմտյան ավազանում և Աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանում մտնում էին Սատրապական Հայաստանի կազմի մեջ³⁰: Միաժամանակ նկատենք, որ Դերջանը, Կարինը և դրանցից հյուսիս գտնվող հողերը սահմանակցում էին խալդայների հողերին և Դերջանի ու Կարինի սահմանագլխին գտնվող Խաղտոյառիճ գյուղը, որը, թերևս, նույնանում է ուրարտական արձանագրությունների Խալդիրիուլիսի տեղանվանը, վկայում է այն մասին, որ խալդայները շարժվել էին դեպի հարավ և հաստատվել էթնիկական այլ միջավայրում³¹: Իսկ ինչ վերաբերում է մոսիսոյկներին, ապա Ստրաբոնը, ազդվելով Քսենոփոնի տեղեկություններից, որ արևմտյան խայտուբներից արևելք գտնվել են մոսիսոյկները, որոնց տիրապետության տակ էին խայտուբները, և տառիսներից հյուսիս գտնվել են արևելյան խայտուբները, որոնք նույնանում են մոսքերին³², ինքն

²⁴ Բ. Հ. Հ ա ր ր ւ թ յ ր ւ ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 99: Г. А. М е л и к и ш в и л и. Նշվ. աշխ., էջ 81:

²⁵ С т р а б о н, XI, II, 1.

²⁶ Նույն տեղում, XI, II, 15:

²⁷ S t r a b o, XI, 14, 15.

²⁸ Բ. Հ. Հ ա ր ր ւ թ յ ր ւ ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 102-103:

²⁹ С т р а б о н, XII, III, 19-20.

³⁰ Հ. Գ. Խ ո ր ի կ յ ա ն. Աքեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (ԲԵՀ), 2006, № 2, էջ 118:

³¹ Նույն տեղում, էջ 120:

³² Բ. Հ. Հ ա ր ր ւ թ յ ր ւ ն յ ա ն. Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ. – «Հանդես ամսօրյա», 1999, թիվ 1-12, էջ 78: Ն ո ւ յ ն ի Սեծ Հայքի վարչա-

էլ իր հերթին խայտորներին նույնացնելով խալդայների հետ, որոնք զբաղվել են նաև մետաղագործությամբ, վերջիններիս հարևանությամբ ավելացրել է մոսինոյկների - անունը: Մոսինոյկները չեն կարող նույնանալ մոսքերի հետ նաև այն պատճառով, որ վերջիններիս երկիրը Արտաշես Ա-ն գրավել էր իբերներից:

Այսպիսով, քննարկելով Պարիադրեսի խնդիրը, տեսանք, որ այն ոչ մի կերպ չի կարող նույնանալ Պարիսարյան լեռների հետ, որոնք Ստրաբոնի մոտ անվանված են Սկյուդիսես: Հետևաբար՝ ելնելով կատարված քննությունից և նկատի ունենալով, որ Ստրաբոնի մոտ Պարիադրեսի ստորոտները, Խորձենեն և Գոգարենեն նշված են որոշակի հերթականությամբ ու վերջին երկու երկրամասերի տեղադրությունը բավականին որոշակի է՝ Գոգարենեն-Գուգարքը Կուր գետից արևելք, իսկ Խորձենեն գետից արևմուտք, ուրեմն նշված աշխարհագրական շրջանները բերված են արևմուտք-արևելք հերթականությամբ: Խորձենեն (ուրարտական արձանագրությունների Խուշանի-Խուշալխին) տեղադրվում է Արտահանի շրջակայքում³³: Սակայն, ելնելով Ստրաբոնի այն հաղորդումից, որ «Խորձենեն և Կամբյուսենեն՝ Հայաստանի ամենահյուսիսային գավառներն են և շատ ձյունառատ. սահմանակից են Կովկասյան լեռներին, Իբերիային և Կողքիսին»³⁴, կարելի է եզրակացնել, որ Խորձենեն ունի աշխարհագրական ավելի լայն ընդգրկում՝ ներառելով ամբողջ արևմտյան Գուգարքը և դրանից հյուսիս ընկած շրջանները մինչև Մոսքական լեռներ³⁵: Հակառակ դեպքում՝ նկատի ունենալ միայն Արտահանի շրջակայքը ճիշտ չի լինի, քանի որ Խորձենեն սահմանակցել է Կողքիսին և Իբերիային: Մեր կարծիքով, Պարիադրեսի լեռնալանջերը (իմա՝ Սկյուդիսեսի) գտնվել են Ճորոխի ստորին հոսանքի ձախափնյակում, խալդայական (իմա՝ սկյութական) երկրամաս Արսեսաց փոքրից³⁶ հյուսիս և աշխարհագրորեն համապատասխանում են հետագա Մրուղ ու Նիզալ գավառների տարածքներին և, ըստ էության, կազմել են Կատարգա-Կղարջքի արևմտյան հատվածը: Այս առումով, հետաքրքիր է «Քարթլիս ցխովրեբայում» պահպանված այն տեղեկությունը, որ Փառնավազ թագավորը (մ. թ. ա. 270-ական թվականներ) իր յոթերորդ կողմնակալին «...առաքեաց ի Կլարձէթ,

բաղաբական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 95: Հ. Գ. Խ ո ռ ի կ յ ա ն. Աքեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության..., էջ 120-122:

³³ Я. М а н а н д я н. Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду. — Труды. Т. V, Ереван, 1984, с. 252 — 254.

³⁴ S t r a b o, XI, 14, 4.

³⁵ Ս. Երեմյանի կարծիքով, Պարիադրես (Պարիսար) լեռների ստորոտը համապատասխանում է Գոգարձական գավառին, և երեք հիշյալ երկրամասերը, այսինքն՝ նաև Գոգարենեն և Խորձենեն (Կղարջքը և Արտահանը), լինելով Հայաստանը ներառող Աքեմենյան սատրապության մասեր, ողջ III դարի ընթացքում ընդգրկված են եղել Երվանդունիների պետության մեջ ու միայն դարավերջին են անցել Վրաստանին: Այս դատողությամբ, Արտաշեսի կողմից դրանց նվաճումը պետք է դիտել որպես վերամիավորում (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 532): Ա. Ղարազրզյանը Խորձենեն հատկացնում է ընդարձակ տարածք, օրինակ՝ հարավ-արևելքում մինչև Բասեն, իսկ Պարիադրեսը նույն ացնում է Ծաղկավետին, ներկայումս՝ Դուվլուդաղ (տե՛ս Ա. Ղ ա թ ա գ յ ո զ յ ա ն. Անտիկ աղբյուրների Պարիադրես լեռը. — ՊԲՀ, 1999, № 2-3, էջ 290):

³⁶ Բ. Հ. Հ ա թ ո թ յ ո լ յ ա ն. Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 77, 97-99, 109: Հ. Գ. Խ ո ռ ի կ յ ա ն. Աքեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, էջ 119:

տալով նմա յԱրսիանոյ մինչև ցծովն...»³⁷: Այսինքն, Կղարջքը վարչականորեն տարածվել է մինչև Սև ծովի ափը: Այսպիսով՝ Արտաշես Ա-ի օրոք Հայաստանը փոքր հաստիքով ճորտի գետաբերանում դուրս է եկել Սև ծով³⁸: Ինչպես երևում է, Արտաշես Ա-ն իբրև ճորտի գետաբերանում է այն հողերը՝ Պարիադրեսի լեռնալանջերը, որոնք հանդիսացել են նախկինում կոլխական տարածքներ՝ նվաճված մոսքերից: Կարելի է ենթադրել, որ ինչպես Ստրաբոնն է նշում, որ Գոգարենեն գտնվել է Կուր գետի մյուս կողմում, այնպես էլ Պարիադրեսի լեռնալանջերը պետք է մեր տեղադրության դեպքում աշխարհագրագետը տեղորոշեր ճորտից արևմուտք, սակայն զարմանալիորեն ճորտի գետը Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մեջ արտացոլված չէ. ըստ այդմ, ո՛չ Լյուկոս գետը (իմա՝ Գայլ), ո՛չ էլ Փասիսը (իմա՝ Ռիոնի) չեն կարող նույնանալ ճորտիին³⁹: Նկատենք նաև, որ, համաձայն «Քարթլիս ցիտվրեբայի», հայոց Երվանդ Մեծ թագավորը, որն իրավացիորեն նույնացվել է մ. թ. ա. IV դարի վերջին տասնամյակներին գահակալած հայոց թագավորի հետ⁴⁰, նվաճում է Ծունդա քաղաքը և Արտահանը մինչև Կուր գետը⁴¹: Նշանակում է, որ մինչև Արտաշես Ա-ն Խորձենեի մի հաստիքով Արտահանի շրջակայքը, մտել է Հայաստանի կազմի մեջ, և մ. թ. ա. III դարի I կեսին հզորացած վրացական թագավորությունը ժամանակավորապես այն խլել էր Հայաստանից:

Անշուշտ, հարց է ծագում, եթե Պարիադրեսի և Սկյուդիսեսի տեղադրությունները Ստրաբոնի մոտ հստակ են, ապա ինչո՞ւ տվյալ հաղորդման մեջ (XI, 14, 5) Պարիադրեսը պետք է նույնացնենք Սկյուդիսեսի հետ: Մեր կարծիքով՝ նման մոտեցման հնարավորություն տալիս է, ըստ երևույթին, Ստրաբոնի օգտագործած աղբյուրը, որտեղ Պարիադրեսը նույնացվել է Սկյուդիսեսին: Եվ պատահական չէ, որ հին հեղինակների (Գայոս Պլինիոս Ավագ, Կլավդիոս Պտղոմեոս) մոտ Պարիադրես անունով լեռներ հիշատակվում են Հայաստանի տարբեր շրջաններում (օրինակ՝ Թոեդրի լեռները)⁴², սակայն Պարիադրեսի վերաբերյալ Ստրաբոնի տեղեկությունները տարբերվում են մյուս հեղինակների հաղորդումներից, ուստի մեզ հետաքրքրող խնդիրը քննարկել ենք միայն ամասիացի աշխարհագրագետի աշխատության շրջանակներում:

³⁷ Քարթլիս ցիտվրեբայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը (վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությամբ և բարգրավ լույս ընծայեց Բ. Աբուլաձեն), Թբիլիսի, 1953, էջ 35:

³⁸ Որ Հայաստանը Արտաշես Ա-ի ժամանակ էլք է ունեցել դեպի Սև ծով, ցույց է տվել դեռևս Բ. Հարությունյանը (տե՛ս Բ. Հ ա ղ ո թ յ ո յ ն յ ա ն. Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. - ԲԵՀ, 1977, № 2, էջ 179):

³⁹ Որ Հայաստանը Արտաշես Ա-ի ժամանակ էլք է ունեցել դեպի Սև ծով, ցույց է տվել դեռևս Բ. Հարությունյանը (տե՛ս Բ. Հ ա ղ ո թ յ ո յ ն յ ա ն. Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. - ԲԵՀ, 1977, № 2, էջ 179):

⁴⁰ Գ. Ա. Տ ի ղ ա ղ յ ա ն. նշվ. հոդվ., էջ 82:

⁴¹ Картлис цховреба (под ред. С. Г. Каухчишвили). Т. 1, Тбилиси, 1955, с. 44-50 (на груз. яз.).

⁴² Ա. Ղ ա ղ ա ղ յ ա ն. նշվ. հոդվ., էջ 291, 293: Բ. Հ. Հ ա ղ ո թ յ ո յ ն յ ա ն. Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 97: Ն ո յ ն ի՝ Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը. - ՊԲՀ, 1995, № 1, էջ 205-206:

Ստրաբոնի XI, 14, 5 տեղեկության քննությունը և աշխարհագրական տեղորոշումները ցույց տվեցին, որ հյուսիսում Մեծ Հայքի թագավորությանը միացված տարածքները ոչ մի դեպքում չեն կարող հասցվել մինչև Երասխի վերին ու միջին հոսանքների շրջանները և որ սույալ տեղեկությունն ու Ապոլոդորոսի հաղորդումը հարմարեցնել մեկմեկու՝ սխալ է և անընդունելի: Իսկ ինչ վերաբերում է Ապոլոդորոսի մոտ Արաքսի հիշատակությանը, ապա վերջինս նույնանում է ներկայիս Ռիոնի գետի հետ, ինչը կհիմնավորենք ստորև:

Արաքսը հին ժամանակներում նույնացվել է տարբեր գետերի հետ, օրինակ Ամարդոսի (ներկայիս Մեֆիդ-ռուդը)⁴³, Օքսոսի (ներկայիս Ամու-Ղարյան)⁴⁴: Արաքս անունով գետ կա Պերսեպոլիսի մոտ⁴⁵, Թես ալիայում⁴⁶, Սկյութիայում⁴⁷, իսկ Մետրոդորոս Սկեպսիացին Արաքս անվանում է Թերմոդոնտը⁴⁸, կամ էլ Թերմոդոնտը, Փասիսը, Տանսիսը (ներկայիս Դոնը) համարված են Արաքսի վտակներ⁴⁹, որը, անշուշտ, ենթակա չէ ոչ մի տեղագրական նույնացման: Քսենոփոնի մոտ Եփրատի ձախ վտակներից մեկը Միջագետքում կոչվում է Արաքսե⁵⁰: Մ. թ. III դարի հեղինակ Սոլինը հայտնում է, որ Հենիոխական լեռները ողողում է Արաքսը⁵¹: Եթե հեղինակը նկատի ունի Պոնտոսի հյուսիսարևելյան ծովափնյա շրջանում հաստատված հենիոխներին, ապա Արաքսը նույնանում է այդ տարածաշրջանի գետերից մեկին, իսկ եթե Ճորոխի ստորին հոսանքի մոտ հաստատված հենիոխներին, ապա Արաքսը նույնանում է Ճորոխին:

Կան նաև տեղեկություններ, որոնցում Փասիս անունով հանդես են գալիս տարբեր գետեր: Այսպես, Քսենոփոնի մոտ Փասիս անունով հանդես է գալիս Երասխ գետը, ընդ որում, գետն այդպես է կոչվում, ըստ էության, փասիանների անունով, որոնց մի հատվածը բնակվում էր ներկայիս արևմտյան Վրաստանի Փոթի (իմա՝ Փասիս) քաղաքի շրջակայքում⁵²: Մ. թ. IV դարի լատին հեղինակ Կլավդիոս Կլավդիանոսի մոտ կա մի տեղեկություն, որում հաղորդվում է. «...Փասիսի շուրջ ապրող արմենները»⁵³: Փասիսը, անկասկած, հայկական Երասխն է, ընդ որում, հե-

⁴³ Հ ե բ ո ղ ո ս ու. Պատմություն ինը գրքից (թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1986, I, 202:

⁴⁴ Նույն տեղում: Նույնացումների քննությունը տե՛ս Հ. Գ. Խ ո թ ի կ յ ա ն. Հայաստանը և Այսրկովկասը Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն).– Պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսություն. Երևան, 2007, էջ 73:

⁴⁵ Ռ ու փ ո ս. Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը.– «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Երևան, 1987, էջ 327, 381, 385, 392:

⁴⁶ В. В. Л а т ы ш е в. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе (այսուհետև՝ ИДПСК).– ВДИ, 1948, № 3, с. 315.

⁴⁷ ИДПСК.– ВДИ, 1947, № 3, с. 293.

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ ИДПСК.– ВДИ, 1948, № 3, с. 268.

⁵⁰ Բ ու է ն փ ո ս ն. Անաբասիս (թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1970, էջ 20:

⁵¹ ИДПСК.– ВДИ, 1949, № 3, с. 243.

⁵² Բ ու է ն փ ո ս ն. Անաբասիս, էջ 99, 129: Հ. Գ. Խ ո թ ի կ յ ա ն. Հայաստանը և Այսրկովկասը..., էջ 53:

⁵³ ИДПСК.– ВДИ, 1949, № 4, с. 255.

տարրքիր է, որ հեղինակի մոտ կան հաղորդումներ Արաքսի մասին ևս, սակայն, ինչպես երևում է, հեղինակը Արաքսը համարում է սկյութական գետ⁵⁴:

Ապոլոնիոս Հոռոսուցու սքոլիաներից մեկում հաղորդվում է, որ Լյուկոս գետը՝ հոսելով Արաքսից, միանում է Փասիսին և, կորցնելով անունը, թափվում է ծովը⁵⁵: Համաձայն այս տեղեկության, կարելի է նաև մտածել, որ Լյուկոսը նույնանում է Ճորոխին, սակայն այն հանգամանքը, որ Լյուկոսը թափվում է ծովը Փասիսին միանալուց հետո, ենթադրել է տալիս, որ Լյուկոսը նույնանում է Գայլ գետին, որը սխալմամբ համարված է Արաքսի վտակ, իսկ Փասիսը՝ Իռիս գետին, որը թափվում է Սև ծովը: Մ. թ. III դարի հույն հեղինակ Դեքսիպոսի հաղորդման համաձայն, Փասիսը տեղադրվում է Մեոսիս լճի մոտ⁵⁶, որը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Փասիսը նույնանում է Տանախ-Դոն գետին, ինչը գալիս էր արգոնավորդների առասպելի հնագույն տարբերակից⁵⁷: Բերված տեղեկությունների աշխարհագրական զանազան նույնացումները թույլ են տալիս պնդելու, որ Ապոլոնոսի մոտ Արաքսը նույնանում է Փասիսին, ավելի ճիշտ նրա վտակ Դվիրիլային: Հին հեղինակների մոտ Փասիսը սկիզբ է առնում Մոսքական լեռներից կամ մոսիսերի տիրույթներից⁵⁸, կամ էլ Հայաստանից ու Հայկական լեռներից⁵⁹: Այս տեղեկությունները թույլ են տալիս նույնացնելու Մոսքական և Հայկական լեռները, որտեղից, ըստ սկզբնաղբյուրների մի խմբի, սկիզբ էր առնում Փասիսը (իմա՝ Դվիրիլան)⁶⁰: Փասիսը, ըստ Ստրաբոնի, նավարկելի է մինչև կոլխական ամրոց Սարապանան⁶¹, որից արևելք Իբերիան է:

Ամփոփենք: Ի մի բերելով վերը կատարված քննության արդյունքները, գալիս ենք այն հիմնավոր եզրակացության, որ և՛ Ապոլոնոսի տեղեկությունը, և՛ այդ տեղեկության վերաբերյալ Ստրաբոնի ճշգրտումը էությանմբ չեն հակասում միմյանց, քանի որ Արտաշես Ա-ից սկսած Մոսքական լեռներն ու Կուր գետը կազմել են Հայաստանի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան սահմանները: Իսկ Ապոլոնոսի Արաքսն էլ նույնանում է Փասիսին (ներկայիս Ռիոնի գետը), որի ակունքները, ըստ սկզբնաղբյուրների մի խմբի, բխել են Մոսքական կամ Հայկական լեռներից՝ նկատի ունենալով Փասիսի վտակ Դվիրիլան: Նման մոտեցման դեպքում, իրոք, Դվիրիլան կարող էր մ. թ. ա. II-I դարերում հանդես գալ որպես սահմանագիծ, որից արևմուտք Կողքիսն էր, արևելք՝ Իբերիան, իսկ հարավում՝ ակունքները սնուցող Մեծ Հայքը: Հետևաբար, Արաքսի նույնացումը հայկական Երասիսին սխալ է, և երբեք էլ Իբերիայի քաղաքական սահմանները չեն հասել մինչև Երասիսի վերին ու միջին հոսանքների շրջանները:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 253:

⁵⁵ ИДПСК.– ВДИ, 1947, № 3, с. 293.

⁵⁶ ИДПСК.– ВДИ, 1952, № 2, с. 298.

⁵⁷ ИДПСК.– ВДИ, 1948, № 2, с. 313, прим. 1.

⁵⁸ ИДПСК.– ВДИ, 1949, № 2, с. 289; 1949, N 3, с. 243.

⁵⁹ ИДПСК.– ВДИ, 1947, № 4, с. 246; 1948, № 1, с. 240, 253; 2006, № 2, с. 239; С т р а б о н, XI, II, 17.

⁶⁰ Փասիս-Դվիրիլա նույնացման մասին տե՛ս Հ. Գ. Խորիկյան. Արևելյան Պարսկաստանի XIX սատրապության..., էջ 122–123:

⁶¹ С т р а б о н, XI, II, 17; III, 4.

ОБ ОДНОМ СВЕДЕНИИ АПОЛЛОДОРА

ՕԳԱՆՈՍ ԽՈՐԻԿՅԱՆ

Р е з ю м е

Разностороннее изучение античных первоисточников показывает, что упомянутая Аполлодором река Аракс отождествляется не с армянской рекой Ерасх, а с рекой Квирила–притоком Фасис–Риони, истоки которой находились в Великой Армении. Следовательно, мнение, что до правления Арташеса I южная граница Иверии доходила до района верхнего и среднего течения Ерасха, ошибочно и не соответствует исторической действительности.

ON AN INFORMATION OF APOLLODORUS

HOVHANNES KHORIKYAN

S u m m a r y

The comprehensive investigation of the ancient sources shows that the Araxes River which Apollodorus mentions identifies not with Armenian Yeraskh, but with the Kvirila tributary of the Phasis-Rioni River, the sources of which were on the territory of Greater Armenia. So we come to the conclusion, that the opinion that the southern border of Iberia reached to the upper and middle courses of the Yeraskh before Artashes I is wrong and doesn't coincide with the historical reality.